

COMPENDIUM HUNGARIAE GEOGRAPHICUM. A DÉL-DUNÁNTÚL LEÍRÁSA

Oláh Miklós¹ *Hungária*-ját és más humanista próbálkozásokat követően – a XVI. század közepétől egészen a XVII. század utolsó évtizedéig – a Magyarországot ismertető chorográfiái², történeti és földrajzi munkák szerzőinek sorában – az országban megforduló külföldi diplomatákon, katonatisztekén, tudósokon és utazókon kívül – elsősorban felvidéki és erdélyi evangélikus értelmiségieket találunk, majd a századfordulótól az 1730-as évekig főleg jezsuita tudósok vállalkoztak az egész országnak vagy egyes tájainak, helységeinek és nevezetességeinek leírására.³

A jezsuita rendet a török kiszorításával párhuzamosan a Habsburgok javára eltolódó politikai erőviszonyok nyomán kibontakozó katolikus expanzió juttatta a hazai művelődés és tudomány terén néhány évtizeden át betöltött vezető szerepéhez.⁴

A korszak legkiemelkedőbb hazai jezsuita tudósa a Magyarország első atlaszát is összeállító Hevenesi Gábor volt.⁵ Munkásságát elsősorban nem geográfiai, hanem egyháztörténeti érdeklődés motiválta. Az egyháztörténet fogalmát azonban igen szélesen értelmezve a hazai történelmi források gyűjtésére kiadott felhívásában földrajzi, politikai, közigazgatási, hadtörténeti, genealógiai adatok gyűjtésére is figyelmeltetett. Hivatalos állami és egyházi támogatással, egy egész kutatógárda rendszeres gyűjtőmunkája segítségével rövidesen 140 kötetnyi kéziratot gyűjtteményt hozott létre, amely a továbbiakban is egyre nőtt és két évszázadon át a kutatásnak fontos

bázisa volt. Így lett Hevenesi a hazai jezsuita adatgyűjtő iskola megalapítója, amelyből később XVIII. századi történetírásunk legjelentősebb irányzata nőhetett ki.⁶

Az egyházi keretek közül a történetírással párhuzamosan egy másik út a honismeret irodalmán át vezetett a világi tudományosság felé. Ennek irányvétele tulajdonképpen geográfiai jellegű volt, de széles mederben átfogott egy sor más, határos ismeretágot is.⁷ A hazai jezsuita szerzők közül elsősorban Szent-Iványi Márton,⁸ Csiba István⁹ és a történész-ként is jelentőset alkotó Timon Sámuel¹⁰ munkái érdemelnek figyelmet ezen a téren. Az úgynévezett „jezsuita iskola” tudományos munkásságának addigi geográfiai, chorográfiai vonatkozású eredményeit a linzi Michael Bonbardi¹¹ foglalta össze 1718-ban kiadott *Topographia Magni Regni Hungariae* című munkájában.¹²

Bár a jezsuita tudományosság ezt követően is jelentős tényező maradt, korábbi vezető szerepét fokozatosan elveszítette. A hazai szellemi életet egyre inkább a felvilágosodás első gondolathullámai, a hallei, heidelbergi, jénai, lipcsei egyetemeken kivrágzott tudományos élet, az új történet- és társadalomszemlélet, a természettudományos érdeklődés – főleg a hazatérő protestáns teológusok révén utat nyert – eszméi termékenyítették meg, másrészt a pietizmus vallási megújulásra irányuló törekvései szabadították fel a merev dogmatizmus doktrinér béklyóiból.¹³ Megindulhatott az a folyamat, amelynek

1. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái (továbbiakban; SZINNYEI im.). Budapest, 1934. I. k. 1267–1272. p.
WELLMANN Imre: A magyar nép életének tudományos kutatása a XVIII. század első harmadáig (továbbiakban; WELLMANN im.) (In: A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században) Szeged, 1984. 127. p.
2. Latinból átvett görög eredetű szó. Jelentése országleírás, tájleírás.
3. WELLMANN im. 127–136. p.
4. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (továbbiakban; KOSÁRY im.). Akadémia Kiadó, Budapest, 1980. 69–78. p.
5. SZINNYEI im. IV. 835–841. p. FODOR Ferenc: A magyar térképírás (továbbiakban; FODOR im.). Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest, 1952. I. k. 55, 59–64, 66–73, 88. p. WELLMANN im. 132. p. KOSÁRY im. 106, 145–146, 150, 192, 573–575. p.
6. KOSÁRY im. 144–150. p.
7. KOSÁRY im. 150–153, 584–586. p.
8. DOCZY Jenő–WELLMANN Imre–BAKÁCS István: *Bibliographia Oeconomica Hungariae*. (Magyar gazdasági könyvészet.) A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvésze 1505–1805 (továbbiakban; DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im.) Budapest, 1934. 45, 91–93, 98, 100, 150–151, 341. p. SZINNYEI im. XIII. k. 741–745. p. KOSÁRY im. 103, 129, 185, 360. p. WELLMANN im. 132. p.
9. SZINNYEI im. II. k. 346–347. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 55–56, 312. p. KOSÁRY im. 150, 177. p. WELLMANN im. 133. p.
10. SZINNYEI im. XIV. k. 180–182. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 52, 80–81, 98–99, 104, 110, 343. p. KOSÁRY im. 146, 150, 360. p. WELLMANN im. 132. p.
11. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 57, 94, 308. p. KOSÁRY im. 150. p. WELLMANN im. 133. p.
12. MÉSAROS Balázs–TOTH Péter: A Dél-Dunántúl és a Balaton körüli vármegyék leírása Bonbardi Topographiájában. (In: Somogyi Múzeumok Közleményei VII.) Kaposvár, 1985. 97–122. p.
13. MÉSAROS Balázs: Bél Mátyás hagyatéka. (In: Somogyi Múzeumok Közleményei IV.) Kaposvár, 1981. 185. p.

keretében a honismeret immár magasabb tudományos színvonalra emelkedhetett, de már nem a jezsuiták, hanem elsősorban azon evangélikus értelmiségiek közreműködésével, akik német egyetemi tanulmányaik során megismerték az úgynevezett államismereti („Staatenkunde”) iskola célkitűzéseit és korszerűbb módszereit.¹⁴

A hazai államismeret úttörője és fő képviselője Bél Mátyás¹⁵ volt, aki az egész ország viszonyaira és fejlődésére kiterjedő, széles körű tudományos kutatómunkát kezdeményezett. Fő célja az volt, hogy egy hatalmas műben Magyarország egyetemes államismeretét foglalja össze, a múlt és jelen, a földrajz, néprajz, a politika és gazdaság adatait egybegyűjtve. E szintézis tervéért először 1718-ban az *Epistola*¹⁶-ban tette közzé, majd ezt 1723-ban a *Hungariae antiquae et novae prodromus*¹⁷, egy mutatókönyvet is magába foglaló, még részletesebb program követte. Már ez a kötet is részben annak a munkatársi gárdának a közreműködésével jött létre, amely elsősorban Bél tanítványaiból került ki; történeti vonatkozásban leginkább saját fiára, Bél Károly Andrára¹⁸ és Tomka-Szászky Jánosra¹⁹ tudott támaszkodni, az országleírásban és a kapcsolódó gazdasági-társadalmi vonatkozásokban Matolai Jánosra,²⁰ aki feltehetőleg Besztercebányán volt Bél tanítványa. De szerepet kaptak ebben mások is, mint a vaskohász vállalkozó gömöri alispán Lányi Pál,²¹ Késmárkon ifj. Bucholtz György,²² a természettudós, vagy a hazai

karográfia úttörője, Mikoviny Sámuel,²³ akit a kancellária bízott meg azzal, hogy Bél munkájához vármegyénként gondos térképet készítsen. Végre másfél évtizedes adatgyűjtés és szövegezés után megkezdődhetett a nagy mű, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*²⁴ kiadása. Első kötete 1735-ben, a második 1736-ban, a harmadik 1737-ben, a negyedik 1742-ben jelent meg. Az ötödik kötet anyagából Zichy István²⁵ gróf költségével jelent meg – de csak kevés példányban – Moson vármegye leírása. A többi Bél halála miatt kéziratban maradt. E kéziratok hagyatékot áttekintve arra következtethetünk, hogy Bél nem készítette el minden vármegye végleges leírását, néhol csak hevenyészett fogalmazvány, esetleg munkatársai által elküldött változat maradt fenn. A kéziratok első rendezője, Miller Jakab Ferdinánd²⁶ is megállapította, hogy amíg a Dunán inneni vármegyék leírásai szinte teljesnek mondhatók, addig a hatodik kötetbe szánt Tiszán inneni és a tiszántúli anyag korántsem éri el azt a készültségi szintet, mint a nyomtatásban már megjelent részek. A Bél özvegyénél visszamaradt hagyatékot megvizsgáló Benczúr József²⁷ vetette fel azt a lehetőséget, hogy Bél a véglegesen kidolgozott változatokat esetleg elküldte az uralkodónak, vagy valamely hatóságnak.

Az időközben eltelt két és fél évszázad során többször felvetődött a *Notitia* teljes kiadásának igénye,

14. KOSÁRY im. 150–151, 420–421. p.

15. Bél Mátyás (1684–1749) életének és munkásságának hatalmas irodalma van, amely születésének 300. évfordulója kapcsán is tovább gyarapodott. Még e gyarapodás áttekintésére sem vállalkozhatunk itt, csupán – fontosságuk miatt – négy kötet kiemelésére szorítkozunk:

A „Magyar Ritkaságok” sorozatban jelent meg Bél Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé. Szépirodalmi Könyvkiadó*, 1984. A gazdag életműből kiválogatott szemelvényeket válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta TARNAI Andor.

A „Történetírók Tára” sorozatban jelent meg Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Gondolat, Budapest, 1984. A kötetben helyet kapott a „Tractatus de re rustica Hungarorum” is, amelynek bevezetését PÜSPOKI NAGY Péter fordította magyarra. A többi fordítás WELLMANN Imre munkája, aki a kötetet válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt is írta.

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kiadásában jelent meg SZELESTEI NAGY László: *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*. Budapest, 1984.

A Bél Mátyás tiszteletére a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága által 1984. március 5–6-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadások anyagából szerkesztette ZOMBORI István: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szeged, 1984. A régebbi irodalomból Bél Mátyással kapcsolatban, illetve tárgykörünkben az alapvető tájékoztatást segíti KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Budapest, 1954. WELLMANN Imre: *Bél Mátyás 1684–1749. Történelmi Szemle*, 1919. 2. szám. 381–391. p. és Bél Mátyás és a Magyar Tu-

dós Társaság terve 1735-ben. *Magyar Tudomány* 1965. 738–741. p. TARNAI Andor: *Bél Mátyás ismeretlen művei*. Magyar Könyvszemle, 1955. 123–128. p. és *Hon- és Államismereti Irodalom. A Magyar irodalom története II.* Budapest, 1964. 565–571. p. Ld. még az eddig hivatkozott munkákból; SZINNYEI im. I. k. 780–784. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 62–63, 81–82, 96, 108, 132, 135, 137, 196, 306. p. FODOR im. 88, 95. p. KOSÁRY im. 43, 85, 88, 114, 121, 128, 132–133, 142–143, 148, 151–152, 154–158, 160–161, 174–175, 184–186, 235–236, 240, 248, 462, 484, 487, 535, 557, 562–563, 565, 573, 577, 58, 584, 589–590, 619. p.

16. KOSÁRY im. 151. p. WELLMANN im. 133. p.

17. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 63. p.

18. SZINNYEI im. I. k. 777–780. p. SZELESTEI im. 8–11. p.

19. SZINNYEI im. XIV. 281–282. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 343. p. FODOR im. 95, 100. p. KOSÁRY im. 114, 148, 151–152, 411, 421, 535, 584. p.

20. SZINNYEI im. VIII. k. 831. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 90, 328–329. p. KOSÁRY im. 186. p.

21. KOSÁRY im. 152. p.

22. SZINNYEI im. I. k. 1373–1374. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 63–64, 66, 69–72, 74–76, 79, 310. p. FODOR im. 80. p. KOSÁRY im. 115, 142, 151–152, 162. p.

23. SZINNYEI im. VIII. k. 1367–1368. p. FODOR im. 87–99, 147, 155, 175–176. p. KOSÁRY im. 111, 152, 184–185, 634. p. SZELESTEI im. 9. p.

24. WELLMANN im. 136. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 81–82. p. KOSÁRY im. 152. p.

25. SZELESTEI im. 10. p., továbbá MÉSZÁROS im. (ld. 13. sz. jegyzet) 190. p.

26. SZINNYEI im. VIII. k. 1415–1423. p. SZELESTEI im. 11, 12, 14, 17. p.

27. KOSÁRY im. 115, 296–297, 383, 421, 431, 487, 538, 542, 544, 563–564, 573, 580, 594–596. p. SZELESTEI im. 10–11, 13, 17. p.

az eredménytelen próbálkozások sorát Kollár Ádám²⁸ bécsi könyvtárigazgató és Batthyány József²⁹ érsek nyitották meg, de a Helytartótanács is hiába adott ki körlevelet az ügy érdekében. A mű így is a kor legjelentősebb hazai tudományos vállalkozása lett, amely túlnőtt mind a kezdeteit elősegítő német elvi és módszertani útmutatásokon, mind pedig az első terveken. Létrehozójának sikerült az új Magyarországon belül egységes rendszerbe fognia a legkülönbözőbb adatokat. Az a jelentős hagyomány, amelyet Bél Mátyás és iskolája megteremtett, ha a honismeret és földrajz terén nem is produkált többé a *Notitia*-hoz mérhető alkotást, Bél halála után is tovább élt. Az általa felvázolt, elkezdett és részben megvalósított célkitűzésekből, munkálatokból sokan merítettek ösztönzést, s nem csupán volt munkatársai és tanítványai, de későbbi nemzedékek is. Munkásságának ismerete éppúgy jelentős szerepet játszott Batthyány Ignácnak³⁰ a magyar múlt felé fordulásában, mint néhány jezsuita történész módszerének kialakulásában.

Wagner Károly³¹ Bél módszere szerint kezdte meg a Tiszán inneni vármegyék feldolgozását, amelyet végül a Szepességre korlátozott, de mások, például Fejérváry Károly,³² Szalóky Nep. János,³³ Libertini Sámuel³⁴ és Vályi András³⁵ is felhasználták kéziratait.

Ugyancsak a *Notitia* hatását tükrözi az 1753-ban Pozsonyban névtelenül megjelentetett *Compendium Hungariae Geographicum*.³⁶ Ezt a köztudat általában Bél munkájának tartja, míg Szinnyei Benczur József jelöli meg szerzőjeként.³⁷ A mű közelebbi vizsgálata egyik feltevést sem támasztja alá. Benczur szerzőségét eleve valószínűtlenné teszi, hogy 1750 és 1755 között előbb Jénában, majd Halléban folytatta egyetemi tanulmányait, s a későbbiekben, mint későbbi, illetve pozsonyi tanár sem a geográfia iránt mutatott érdeklődést, hanem a jogtörténet terén fejtett ki jelentős munkásságot. A mű alcíme szerint „*Bél Mátyás: Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetésének mintájára négy részre – tudniillik Dunán inneni, dunántúli, Tiszán inneni, tiszántúli Magyarország – és vármegyékre felosztva*” adja az ország földrajzának összefoglalását, szemléletmódja, színvonala azonban messze elmarad a Bél-től megszokottól. Szembetűnő az is, hogy míg a *Notitia*-ra csak a Nyitra megyei „Temetvény” vár és Visegrád

COMPENDIUM HUNGARIAE GEOGRAPHICUM,

AD EXEMPLAR

NOTITIAE HUNGARIAE NOVAE
HISTORICO-GEOGRAPHICAE,

MATTHIAE BEL,
IN PARTES IV.

V T P O T E,

HUNGARIAM, CIS-DANUBIANAM,
TRANS-DANUBIANAM, CIS-TIBISCANAM,
TRANS-TIBISCANAM, ET COMITATVS,
D I V I S V M

1777

SURGÓI REF. GYMN.
KÖNYVTÁRA

EDITIO TERTIA AUCTIOR ET CORRECTIOR.

POSONII ET CASSOVIAE.

SYMPTIBVS IOANNIS MICHAELIS LANDERER,
TYPOGRAPHI ET BIBLIOPOLAE.

1 7 7 7.

A Compendium címlapja

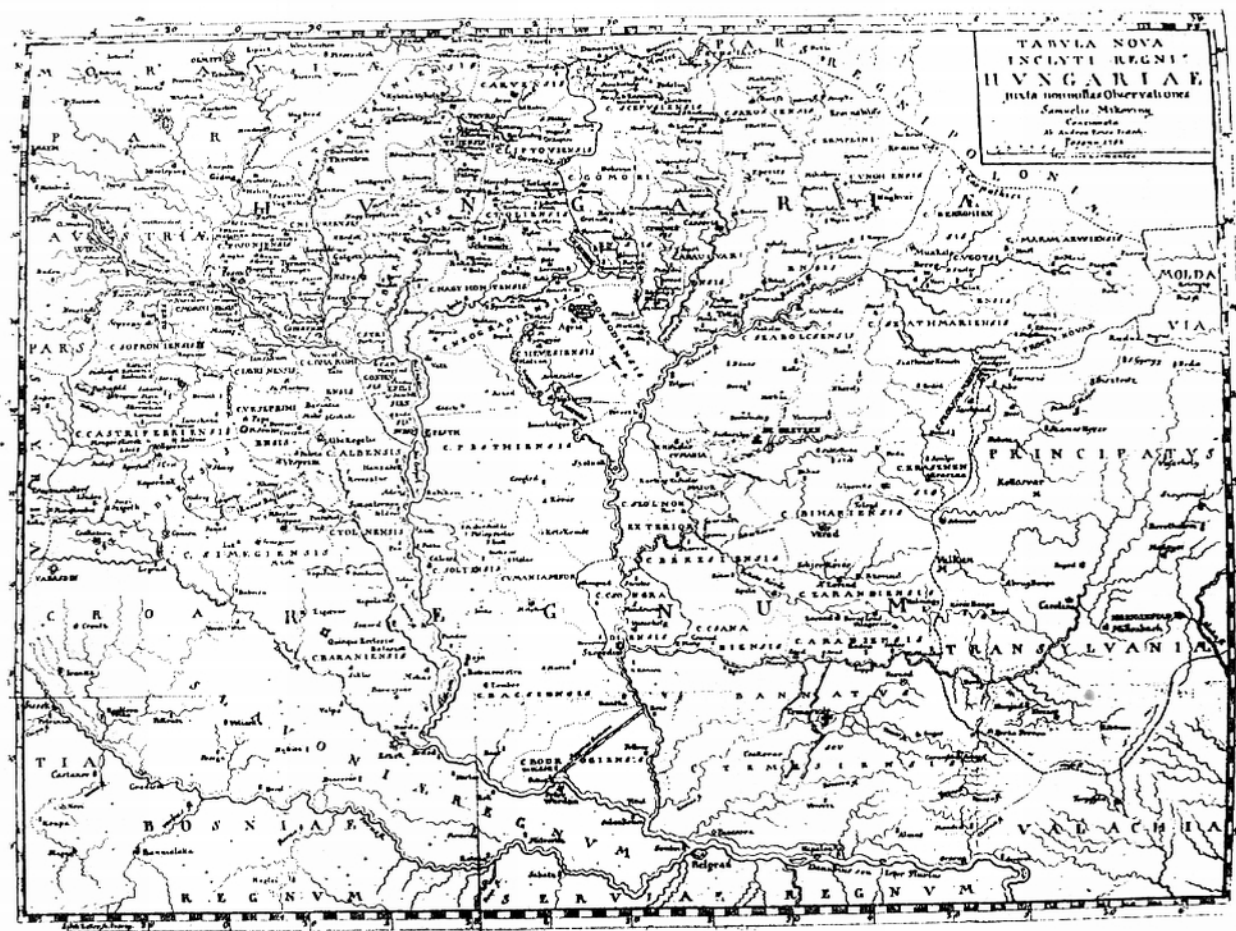
kapcsán,³⁸ a *Prodromus*-ra a soproni bor és Lőcse említésekor utal,³⁹ addig a jezsuita szerzők munkáira lépten-nyomon hivatkozik.

„A középkor történelmét és földrajzát tanuló ifjúság” számára ajánlott munka még négy további kiadást is megért:

Az 1767-ben megjelent második kiadás⁴⁰ előszavában a szerző kifejti, hogy az ország felosztásának tekintetében Bél Mátyás rendszerét követi, szemben az Alsó- és Felső-Magyarországra való felosztással, amelyet többek között Frölich Dávid,⁴¹ Mayer Már-

28. SZINNYEI im. VI. k. 741–745. p. KOSÁRY im. 286, 292–297, 299, 301, 360–361, 370, 387, 410–412, 428, 432, 519, 537, 562–566, 573–574, 580, 587–588, 594–596, 672, 682. p. SZELESTEI im. 9–11, 13, 17. p.
29. KOSÁRY im. 361, 372, 376–377, 380, 385, 410, 447, 514, 547, 557, 580, 679, 686. p. SZELESTEI im. 11–12. p. MÉSZAROS im. 190. p.
30. SZINNYEI im. I. k. 695–697. p. KOSÁRY im. 430, 557, 567–568, 581, 625. p. SZELESTEI im. 16. p.
31. SZINNYEI im. XIV. k. 1383–1384. p. KOSÁRY im. 505, 555, 577. p. SZELESTEI im. 16. p.
32. SZINNYEI im. III. k. 279. p. KOSÁRY im. 581. p. SZELESTEI im. 16. p.
33. FODOR im. 123, 141. p. SZELESTEI im. 16. p.

34. SZINNYEI im. VII. k. 1174–1175. p. SZELESTEI im. 16. p.
35. SZINNYEI im. XIV. k. 809–811. p. DÓCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 218, 344. p. FODOR im. 156. p. KOSÁRY im. 439, 449, 469–470, 585. p. SZELESTEI im. 16. p.
36. DÓCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 96. p.
37. SZINNYEI im. I. k. 813–815. p.
38. Compendium. 65, 117. p.
39. Compendium. 134, 188. p.
40. DÓCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 108. p.
41. FROLICH Dávid: *Medulla Geographiae Practicae*. Bártfa, 1639. Ld. SZINNYEI im. III. k. 817–820. p. DÓCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 28, 316–317. p. WELLMANN im. 129. p.

Magyarország térképe a Compendiumban

ton⁴² és Tomka-Szászky János⁴³ is használt munkáiban.

A harmadik bővített („... Hozzá adattak pædig a mindentelê levô mezôvárosok és az egykor híres várak, amelyekbôl a mi korunk valamely omladékon és romokon kívül alig láthat valamit.”) és helyesbített

kiadás Pozsonyban és Kassán Landerer János Mihály nyomdász és könyvkötô költségén jelent meg 1777-ben.⁴⁴ E kiadás előszava szerint a szerző Antonius Fridericus Büschinget,⁴⁵ „Korunk geográfus fejedelmét” kívánta követni. Átnézte a Bonfini,⁴⁶ Ranzanus,⁴⁷ Brodarics,⁴⁸ Oláh Miklós és mások történeti munkái elé írt földrajzi bevezetéseket. Felhasználta Túróczi

42. Hieronymus Ortelius, német író, született Augsburgban, 1543, meghalt 1616-ban. Bécsből evangélikus vallása miatt száműzték 1578-ban. Nürnbergben írta *Ungarische Chronologie* című munkáját, amelyben a török–magyar háborúk történetét adja elő 1395–1607-ig. Megjelent új kiadásban 1665. Ortelius *redivivus et Continuatus* címen, MAYER Márton folytatásával (Révay Lex.).
43. *Introductio in Orbis hodierni geographiam*. Ld. DÓCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 93, 95, 134. p., ill. 19. sz. jegyzet.
44. Ld. DÓCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 132. p. A jelen munkánk során is ezt a kiadást használtuk, ez képezi a magyarul közreadott részletek fordításának alapját is. Ezúton mondunk köszönetet a *Csurgói Gimnázium* illetékeseinek, akik a patinás könyvtáruk tulajdonát képező kötetet tartósan rendelkezésünkre bocsátották!

45. Büsching, Anton Friderich, német geográfus. Szül. Stadthagenben, 1724. szept. 27-én, meghalt Berlinben, 1793. május 22-én. 1759-től Göttingenben a bölcsészet tanára, 1761–65. a szentpétervári ágostai hitközség lelkésze, 1766-tól Berlinben gimn. igazgató. Fő művei: *Neue Erdbeschreibung* 1754. 11 kötet, a politikai földrajz alapvetése. *Magazin für Historiographie und Geographie*. Hamburg, 1767–1793. 25 kötet. *Grundriss zu einer Historie der Philosophie*. Berlin, 1772–1774. Mint statisztikus is számottevő munkásságot produkált. (Révay Lex.)
46. SZINNYEI im. I. k. 1209–1212. p. KOSARY im. 193, 584, 681. p.
47. SZINNYEI im. XI. k. 551–552. p.
48. SZINNYEI im. I. k. 1347–1348. p. FODOR im. 26. p.

János,⁴⁹ Ludovicus Tubero,⁵⁰ Istvánffy Miklós,⁵¹ Caspar Ursinus Velius⁵² és „sok más szerző munkáját is, akik szépen leírták a fontosabb helyek fekvését.” Az „újabb írók” közül Timon Sámuel, Michael Bonbardit, Túróczi Lászlót,⁵³ Pray Györgyöt,⁵⁴ Kaprinai Istvánt,⁵⁵ Wagner Carolust említi, mint akiknek köszönettel tartozik. A negyedik kiadás szintén Pozsonyban és Kassán jelent meg 1779-ben, az ötödik 1792-ben Pozsonyban és Pesten.⁵⁶

Maga a mű két részre tagolódik, az alábbiak szerint:

I. ÁLTALÁNOS RÉSZ

1. Fejezet: Magyarország természeti állapota.
2. Fejezet: Magyarország népei, nyelve, egyházi és polgári állapota.

II. KÜLÖNÖS RÉSZ

1. Fejezet: A Dunán inneni Magyarország. (Pozsony, Nyitra, Trencsény, Liptó, Zólyom, Túróc, Bars, Komárom, Nagy- és Kishont, Nógrád, Pest, Pilis és Solt, Bács, Bodrog vármegye és a Kiskunság.)
2. Fejezet: Dunántúl. (Moson, Sopron, Vas, Zala, Veszprém, Győr, Esztergom, Fejér, Tolna, Somogy, Baranya vármegye.)
3. Fejezet: Tiszán inneni Magyarország. (Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Abaúj, Gömör, Torna, Borsod, Heves, Külső-Szolnok, Csongrád vármegye, valamint a Jászság és a Nagy-kunság.)
4. Fejezet: Tiszántúli Magyarország. (Temes, Csanád, Arad, Zaránd, Békés, Bihar, Kraszna, Kővár körület, Közép-Szolnok, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Máramaros vármegye.)

A kötetet két mutató zárja. Az első név-, hely- és tárgymutató. A második a vármegyéket országrészek és a nyolc kerület szerint is felsorolja, továbbá a tárnaki városokat, a királyi személyes jelenléti városokat, a bányavárosokat és a püspöki városokat is.

A vármegyék leírását névmagyarúztattal vezet be, majd általában az alábbi felosztást követi:

1. A vármegye fekvése, határai.
2. A lakosok nemzetisége. A városok és falvak száma.
3. Éghajlat, termények, vadak.
4. Járások megnevezése és fekvése.
5. Várak.
6. Városok.
7. Mezővárosok.
8. Főispán neve.

Régióink szempontjából – a Balatonnal kapcsolatos rövid szövegrész⁵⁷ kivételével – a Somogy, Tolna, Baranya és Zala megyéket ismertető részletek érdekelhetnek minket közelebbről is. Elsősorban a helytörténeti, honismereti kutatást kívánjuk segíteni, amikor ezek magyar fordítását közreadjuk:

SOMOGY VÁRMEGYE

Somogy vármegyét – latinul: *comitatus Simeghien-sis* vagy *Somogyensis*, németül: *die Schimeger Ge-spanschaft* – ama régi Somogyvárról, vagyis Somogy-ságról nevezték el így, amelynek latin neve *Simigium*. Nagyon régi vármegye voltára onnét következtethetünk, hogy még az ezredik esztendő előtt Koppány (*Cupa*) volt az ispánja, aki szerencsétlen polgárháborút kezdett, melyben Szent István által legyőzöttén, tisztségeit és életét is elveszítette. (9)

1. A vármegye fekvése annál is kellemesebb látványt nyújt a szemnek, mennél gyakoribbak a ligetek, erdők és a termékeny mezők. Egyébként észak felől a Balaton tava, dél felől a Dráva, nyugat felől Zala vármegye, végül kelet felől Veszprém, Tolna, valamint Baranya vármegye határolja.

2. Lakosai leginkább magyarok, akik között azonban horvátok és szlávok is találhatók. Németek mindenestre csak a törökök kiűzése után települtek ide. A vármegyében tíz mezőváros és 307 falu van.

3. A folyók ingoványos kiöntései miatt, amelyek bőségesen belepték a vármegyét, az egész vidéken egészségtelen az éghajlat és nem is tűri könnyen senki, csak azok, akik megszokták. Kivételt a Balaton ama környéke képez, ahol a levegő már kezd egészségesebb lenni. A föld gazdagon megtermi mind a

49. SZINNYEI im. XIV. 143–145. p.

50. SZINNYEI im. XIV. 562–563. p. A Compendiumban hivatkozott mű: *Commentarium de temporibus suis*.

51. SZINNYEI im. V. 199–201. p.

52. VELIUS URSINUS (Vel Gáspár) történetíró és humanista tudós, szül. 1493, elhalt Bécs, 1538. máj. 5. Thurzó János Bécsben, Bolognában és Rómában iskoláztatva... I. Miksa mint költőt megkoszorúztatta... Műve: *De bello Pannonico*, amely az 1527–1531 közötti hadi eseményekről szól. Kiadta Kollár Ádám Bécsben, 1762-ben. (Révay Lex.)

53. SZINNYEI im. XIV. k. 581–582. p. WELLMANN im. 133. p.

54. SZINNYEI im. XI. k. 111–118. p. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 94, 335. p. KOSÁRY im. 147, 382, 505, 513, 540, 555, 557–558, 562, 574–577, 580, 583–584, 587, 591. p.

55. SZINNYEI im. V. 980–983. p. KOSÁRY im. 147, 574–576. p.

56. DOCZY–WELLMANN–BAKÁCS im. 137, 196. p.

57. A *Compendium* 15. oldalán rövid részlet található a Balatonról (x és y alatt az eredeti jegyzeteket közöljük);

„2. Balaton, németül Platten-See(x). Egyik oldaláról Zala és Veszprém, másik oldaláról Somogy vármegyék között fekszik. Hossza 12 mérföld, szélessége másfél-két mérföld. Mőfőlelt haldús (y). Végül belőle folyik ki előbukó medrével a Sió folyó.

(x) Béla király névtelen (Anonymus) jegyzője 49. caput; Bolutua

(y) Tubero úgy vélekedik, hogy a Balaton illir szó és álló vizet jelent. A *Commentarius de temporibus suis* című munkájában, a IV. könyv 5. paragrafusában írja, hogy szélessége 70 stádium, hosszúsága pedig 490 stádium. Ugyancsak ő gondolja, hogy ez az a tó, amelyet Plinius Peisionak nevez. Kiváló halakat táplál és főleg a nádasok nagy tömegét.”

174

PARS II. SPECIATIM

vero Quinqueecclesiensis episcopus Tolnensem & Baranyensem comitatus regebat.

§. X.

COMITATUS SIMEGHIENSIS, Somogyensis, Hungaris Somogy - Vármegye, Germanis, die *Comitatus Gespannheit*; a vetere illo Simigio, Hungaris Somogy-vár, Somogyság, sic nuncupatus. Antiquissimum comitatum esse inde concludas, quod adhuc ante annum millesimum comitem habuerit Cupam, qui infelicis belli civilis erat auctor, quo a S. Stephano deusctus, vita iuxta ac honoribus exuebatur. (b)

1. Positio comitatus, eo est iucundior, quo frequentiora nemora, silvae, & campi editi, conspiciuntur. Circumsidetur autem, a septentrione lacu Balatone, a meridie Drauo; prouincia Szaladiensi ab occidente; ab ortu denique Veszprimiensi, Tolnensi, nec non Baranyiensi comitatibus.
2. Hungari potissimum coloni sunt, quibus tamen Croatiae etiam, & Slaui accessere. Germani profecto, post pulsos Turcas huc demum deducti sunt. Numerat oppida decem, pag. 307.
3. Coeli temperies, tota regione, ob fluuiorum limofas reliquias, quae prouinciam copiose inferderunt, infalubris est, neque facile, nisi illi adfuetos tollerat, excepta illa Balatonis regione, vbi

(b) Insignia peculiaria comitatus contulit Vladislaus II. quae P. Szegedi inseruit decretis & vitis regum Hungariae, qui Transiluaniam possiderunt p. 253. seqq. Postquam Turca magnam partem regni occupasset, comitatus hic, cum Szaladiensi coniunctus, decreto anni 1714. art. 86. separatus est. Iam antea de limitibus, inrer Simeghiensem, Tolnensem & Baranyensem comitatus certabatur. Lirem hanc Palatinus Regni Paulus Esterházy S. R. I. Princeps anno 1696. auctoritate regia dirimere volebat. Auctor typogr. magni regni Hungariae (anno 1750.) pag. 251. seq.

Somogy leírásának kezdete

bort, mind a gabonát, mind pedig a többi terményt. Az állattenyésztés tekintetében akkora eredményeket mutat, hogy a jobbágyok számára legnagyobb részben ez jelenti a nyereséges üzletet, amelyből életüket fenntartják. A borok között, amelyeket ont ezen vármegye, a badacsonyi és a somlyói foglalja el a fő helyet: mind a két szőlőhegyen termelt bor arany színben ragyog. A szerémi bor azonban mindkettőnél édesebb és erősebb.^(b) A vadállatok és madarak bősége sem kevés hirnevet szerez a vármegyének.

4. Ez a vármegye négy járásra oszlik, amelyek a következők:

a) az igali járás a Balaton felé fekszik; némelyek koppányinak is nevezik;

b) a kaposi járás, amely a vármegye nagy részét elfoglalja;

c) a terjedelmes szigeti járás is itt van: ez

foglalja mindazt a területet, amely a tolnai és baranyai határszélektől a Kapos és a Dráva folyók között dél felé nyúlik el. Felszíne hegyes-völgyes, nevét pedig Szigetvártól kölcsönözte.

d) A kanizsai járás Kanizsa szomszédos voltáról – ez a város Zalában van – kapta a nevét, vagy helyesebben a Kanizsa folyóról, amely itt folyik. A vármegye nyugati részét foglalja el, a mocsaras Rinya folyótól a Dráva mellett egészen Kanizsáig terjed. Területe erdővel és vizekkel borított.

5. A vármegyében valamikor sok vár állott, amelyek azonban most többnyire mezővárosok. Ezek a következők:

a) Kaposvár a Kapos folyó mellett, amelyet a Dersffyék dicsőséges és igen régi nemzetségének tulajdonítanak. Most már inkább hasonlít mezőváros-hoz, mint várhoz.^(c)

b) Babócsa^(d), amely magyar nevű és magyar építésű is. Egykor jeles erősség volt, amelyet azonban – úgy hallottuk – már lerontottak. Rindsmaul gróf birtokához tartozik.^(e)

c) Ordó, várkastély.^(f)

d) Marcali, ahonnan a Marczaltövi család származott.^(g)

e) Szentgyörgy várkastély, amelyet az 1471. évi törvény 29. cikkelyének értelmében le kellett bontani.

f) A Szent Egyed apátság, amelyet Szent László király alapított.^(h)

6. Ehhez a vármegyéhez tartozik Sziget – vagy ahogyan némelyek inkább akarják, Szigetinum, németül pedig Granz Siget – igen híres erődítménye is. Ez az Almás folyó mellett, egy mindenfelé mocsaras síkságon helyezkedik el. Annak következtében nevezték el így, mert minden oldalról mocsár által övezetve, szigetformát képez.⁽ⁱ⁾

7. A mezővárosok az alábbi rendben következnek.

Az igali járásban:

a) Igal, az a mezőváros, amelytől a vármegye ezen része elnevezését nyerte;

b) Koppány – latinul Koppanum –, amely sánccal és védművel volt megerősítve, midőn törökök ültek benne: jelenleg ezekből nyomaikon kívül semmi sem látható.

A kanizsai járásban:

a) Babócsa, az ugyanezen nevű vár mellett;

b) Berence, vagyis Breznicz;

c) Keszthely, a jeles kastéllyal ékeskedő mezőváros;

d) Segesdvár, ugyanezen a területen.

A kaposi járásban:

a) Kaposvár, az ugyanilyen nevű vár mellett;

b) Sárd.

A szigeti járásban:

a) Séllye;

b) Sziget – róla a vár kapcsán szóltunk,

Megjegyzést érdemelnek még ezenkívül:

a) **Somogyvár** (*Simigium*), egy kicsiny és ha nem tekintjük, hogy az egész vármegyének ez adott nevet, teljesen jelentéktelen hely. Szécsényi György telepítette ide a ferences rendi barátokat, akik a plébániát is igazgatják. – Sümeg (*Simegia*) vára egyébként Veszprém megyében van.

b) **Komáromváros** – a régi földrajzíróknál Komár, az újabbnál pedig Kiskomár, latinul *Comaromium minus* – az elmúlt században erődítménnyel rendelkezett, amely a Kanizsában ülő törökök előnyomulásaira vigyázott és időnként meg is fékezte azokat.

c) **Tapolca** és **Tüskevár** a múlt században a Kanizsát és Székesfehérvárt megszállva tartó törökök beütéseinek visszaszorítása céljából földből készült erődítményekkel volt megerősítve.

d) **Andocsot**, ahol az 1640. esztendőől kezdve jezsuiták végezték az istentiszteletet, 1715-ben átengedték a ferences atyáknak. Azt tartják az emberek, hogy a csodák következtében lett igen híressé az a Boldogságos Szűz Mária-kép, amelyet itt őriznek a templomban.

8. Az átruházható főispáni méltóságot felsősurányi Sigray Károly szabad báró birtokolja teljes dicsőséggel.

MEGJEGYZÉSEK

a) II. Ulászló király adományozott a vármegyének saját címet; ezt az adományt Szegedi megemlíti „Magyarország azon királyainak életrajzai és törvényei, akik Erdélyt birtokolták” című munkájában (ld. a 253. és köv. lapokat). Miután a török az ország nagy részét elfoglalta, ezt a vármegyét Zalával egyesítették; az 1714. évi 86. törvénycikkely választotta el aztán tőle. Már korábban is vita volt a határok felől Somogy, Tolna és Baranya vármegyék között: ezt a pert az 1696. esztendőben királyi megbízásból az ország nádorispánja, Esterházy Pál, a Szent Római Birodalom hercege akarta berekeszteni (az 1750-es *Topographia magni regni Hungariae* szerzője írja ezt, lásd a 251. és köv. lapokat).

b) Istvánffy írja (lásd a II. könyv 15. lapját), hogy az egész Somogy vármegye nevezetes termőföldjéről és nemes boráról.

c) A törököktől az 1686. esztendőben foglalták vissza, de a Rákóczi-pártiak lerontották. Hogy a XVI. században a Dersffyéké volt, arra lásd Istvánffyt (XX. könyv, 157. lap). Jelenleg az Esterházyak birtoka.

d) Babócsával kapcsolatban lásd I. Ferdinánd XIX. törvényének 31. cikkelyét, valamint Rudolf VII. törvényének 41. cikkelyét.

e) Az 1555. esztendőben Báthory Andrásé volt (lásd Istvánffy XIX. könyvének 357. lapját; ugyanő a 666. lapon azt írja, hogy Kanizsa és Szigetvár között, a Dráva folyó mellett fekszik). Volt valamikor egy apátság is, amelyet a *Topographia magni regni Hun-*

gariae szerzője a 61. lapon Baranya vármegyéhez sorol.

f) Róla lásd I. Ferdinánd 1546. évi törvényének 56. cikkelyét.

g) Lásd Kaprinay: *Historia diplomatica*, II. rész, 112. lap.

h) Lásd Pray értekezését Szent Lászlóról a 47. lapon. Azt tartják, hogy a szerzeteseknek joga volt apátot választani, ahányszor csak akartak.

i) Mondják, hogy valamikor az azonos nevezetű vármegye székhelye volt; némelyek pedig minden alap nélkül Baranya vármegyéhez sorolják. A vár és a vele szomszédos mezőváros kezdeteit többen Antimus (*Anthemius*) Oszvaldnak tulajdonítják, akinek szülei – mint mondják – a XIV. században jöttek Magyarországra Görögországból: azt állítják, hogy ő emelt ezen a természet által megerősített helyen várat, mégpedig azért, hogy megoltalmazhassa önmagát és javait a lázadók támadásai ellen, akikben bizony nem szűkölködött ama korszak. Török Bálint erősítette meg aztán jobban a várat, gyermekei pedig a XVI. században átengedték azt Magyarország királyának (lásd Istvánffy XIX. könyvében a 359. lapot, ahol szépen leírja fekvését is). Itt van a sirja Zrínyi Miklósnak, a legbátrabb hadvezérnek és Szolimának, a törökök császáranak is. Az 1566. esztendőben haltak meg mindketten, mégpedig Zrínyi négy ember kivételével, az összes várvédővel együtt. Az 1688. esztendőben feladás útján szerezték vissza a keresztények a hosszú időn keresztül ostromlott várat. Hogy itt, a szigeten állott valamikor a premontreiek Szent Lázárról elnevezett prépostsága, azt ugyanezen szerzetesrend évkönyveiből tudjuk (lásd Turóczi László *Ungaria* című munkájában a 180. lapot). Négy, félhold alakra épített védműből áll. Elég gyakran állt ki ostromokat: sokat is vesztett tehát – amint arra könnyűszerrel lehet következtetni – korábbi fényéből (lásd Turóczi László *Ungaria* című munkájában a 180. lapot).

TOLNA VÁRMEGYE

Tolna vármegyét – latinul *comitatus Tolnensis* vagy *Tholnensis*, németül *die Tholner Gespanschaft* – a kicsiny Tolna mezővárosról nevezik így.

1. Ennek a vármegyének is kies a fekvése. Néhol ugyanis dombocskákkal, néhol pedig kellemes ligetekkel ékes síksággá terjed, s itt is, ott is patakocskák folydogálnak, amelyek bőségesen öntözik az egész vidéket. Azon a részen, amellyel kelet felé néz, a Duna medre, nyugat felé Somogy vármegye, észak felé pedig Veszprém és Fejér vármegye határolja. Végül a dél felé eső része a baranyai határokkal érintkezik.

2. Lakosai magyarok, rácok és szlávok, de az elmúlt esztendőkből sok német is bevándorolt ide a palatinátusból, valamint Sváborországból és Frankföldről, akik valamennyien nagyon szorgalmasan foglal-

koznak földműveléssel. A vármegye területén 87 falu és 16 mezőváros van.

3. Földje egyébiránt kiváló gabonatermő, jóllehet némelyik helyen terméketlen homokból áll. Bort viszont valóban rendkívül nemeset terem, főleg a déli részén, ahol a hegyek miatt – ilyen a simontornyai, a kölesdi és a szekszárdi hegy – valamivel dimbes-dombosabb. Mivel mindegyikük többnyire be van telepítve szőlővel, részint értékesítik a vármegyét, részint pedig igen alkalmatossá és hasznossá teszik.

4. A vármegye három járást foglal magába, amelyek elnevezése a következő:

a) felső, vagyis földvári járás, amely területének a Sárvíz és a Duna közé eső, részint sík, részint pedig kopár domboktól hegyes-völgyes részét foglalja el.

b) A középső, vagyis simontornyai járás Simontornya mezőváros körül terül el és a vármegye középső részét foglalja el; néhol hegyes-völgyes fekvés jellemzi, néhol pedig sok patak is öntözi.

c) Az alsó, vagyis völgyeségi járás azon a területen fekszik, amelyet a Sárvíz és a Kapos folyók zárnak közre.

5. Ezen a vidéken kevesebb várat látunk; közülük is a következők a nevezetesebbek:

a) Simontornya, ez a valaha jól megerősített vár a Kapos, a Sió és a Sárvíz összefolyásánál helyezkedik el. A vár alatt van a mezőváros, amelyben a vármegye közgyűlések, vagyis megyei összejövetelek tartása céljából házat épített. Ez a vár a legutóbbi forrongások idején igen sok kárt szenvedett, s az 1709. esztendőben a Rákóczi-párti helyőrség, amely benne volt, magát megadva Heister kezébe került. Most a Lyburg-Styrum grófok birtoka. A mezőváros pedig a ferences atyáknak a Mária-rendtartományához tartozó kolostora, valamint nemes bora miatt érdemel említést.

b) Hőgyésznek is van vára, amely gróf apponyi Apponyi György birtoka: ebben a vármegyében azonban ez az igen sok tagot számláló nemzetség róla kapott melléknevet.

6. A mezővárosokat járásai szerint az alábbi rendben soroljuk fel:

A simontornyai járásban:

a) Döbrököz.

b) Dombovár, amely kicsiny mezőváros ugyan, de sokan lakják, a Sárvíz kis szigetekskéjén foglal helyet. Pécestől két mérföldnyi távolságra, észak felé fekszik. A török háborúk idején eléggé híres vára volt, amely azonban jelenleg romokban hever.

c) Ireg.

d) Ozora, amely régi romjaiból újjáépített várkastélyáról nevezetes.

e) Pincehely a Kapos egyik ága mellett fekszik. Herceg Esterházy birtokához tartozik.

f) Regöly.

g) Simontornya az azonos nevű vár mellett; róla fentebb szoltunk.

h) Tamási (Thomassi) a Sió patak partján; herceg Esterházy birtoka.

A földvári járásban:

a) Bába (Batta vagy Batha) a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt régi, valaha a benedekrendi szerzetesekhez tartozó apátságáról híres. Szép jövedelmekkel rendelkezik a halászatból, valamint nemes borából, amelyet földje terem.

b) Földvár Pakstól két mérföldnyi távolságra fekszik, a Duna szélén és legfőképpen a tokhalak halászata miatt érdemel említést. Itt volt a földvári Szent Ilona-apátság, amelynek jövedelmeit a felséges királyné a korábban Nagyszombatban, most pedig Budán lévő egyetemnek engedte át, mégpedig elsősorban a jogi és az orvosi karnak.^(a)

c) Paksi^(b) (Paxum) ugyancsak a Duna partján, Tolna fölött, tőle két mérföldnyi távolságra fekszik. Jó gabona- és bormerítő hely. A Daróczi-örökösök birtokaihoz tartozik.

d) Szekszárd a Sárvíz mellett egy nem minden szépség nélkül való mezőváros.^(c) Fekvése részint dombos, részint sík. Magyar lakosai nagy kereskedést űznek kiváló vörös borával, amelyet egy sajátos szőlőművelési mód alapján szoktak megtermelni. Hirnevet jelent a mezővárosnak az Üdvözítő tiszteletére szentelt apátság, amely – jóllehet a pécsi püspök egyházmegyéje veszi körül – az esztergomi érsek alá van rendelve.^(d) A szekszárdi bort a budai elé helyezik, a szerémit azonban nem éri utol.

e) Tolna (Tholna) a hely alkalmas volta miatt kiváló hirnevű mezőváros; jelesen és főleg a hunoknak a rómaiak fölött aratott győzelméről nevezetes.^(e)

A völgyeségi járásban:

a) Hőgyész az azonos nevű vár mellett.

b) Kölesd.

7. Az 1777. esztendőben nevezték ki főispánjává gróf apponyi Apponyi Györgyöt; azelőtt pedig a pécsi püspök kormányozta Tolna és Baranya vármegyét.

MEGJEGYZÉSEK:

a) Kiténik ez a felséges királynő azon rendeletéből, amelyet az 1769. esztendőben hozott nyilvánosságra az országban.

b) Tubero a Historia sui temporis IV. könyvének 4. fejezetében Pacs néven nevezi ezt a mezővárost és hozzáteszi, hogy a Pacsi család róla vette nevezetét.

c) Thuróczi ezt a mezővárost krónikája II. részében, a 46. lapon Zerokzard-nak nevezi alapítójáról, a kopasz Béláról, aki – mint írja – barna bőrszínű férfi volt.

d) Azt mondják, hogy ezt az apátságot I. Béla király alapította az 1061. esztendő táján és igen széles körű kiváltságjogokkal is ellátta, sőt ő maga is

ide temetkezett (lásd Thuróczi krónikájának II. részében a 46. lapot). Valaha olyan nemesek tartoztak hozzája, akiket praedialis, vagy harcoló (exercituan-tes) nemeseknek neveztek: ezeknek saját alispánjuk, szolgabiráik és esküdteik voltak, akik az apát elő vitt, nagyobb súlyú ügyekben ítélkeztek. Jóllehet ezeket a kiváltságokat II. Lajos király az 1518. évi törvényének 26. cikkelyében megerősítette, azok már korábban megszűntek. A konventet és az egyházat nemrégiben állította helyre nagyszerű módon az apátja, gróf Trautson József.

e) Némelyek azt akarják határozottan állítani, hogy ez a csata az ausztriai Tolna mezővárosa mellett volt; e dologban pedig elődjük Thuróczi (lásd Krónikája I. részének 2. fejezetét). Az egész ügy másoktól kitálatlan látszik. — A Duna partján fekszik, amely teli van favágásra alkalmas erdővel és híres termékeny szántóföldjeiről. Joannes Zermegh a Historia rerum gestarum inter Ferdinandum I. et Joannem című munkája II. könyvének 2. §-ában híres Duna melletti mezővárosnak nevezi. II. Lajos király talán a hely kies voltában lelte örömét, amikor az 1518. esztendőben ide hirdetett ki országgyűlést. Valamikor a szabad királyi városok között tartották számon.

BARANYA VÁRMEGYE

Baranya vármegyének — latinul comitatus Baranyensis, németül die Baranier Gespanschaft — a már elpusztult Baranya mezőváros ^(a) adott nevet.

1. Észak felől Tolna határa, keletről a Duna, dél felől Szlavónia, nyugatról pedig Somogy vármegye zárja be. Fekvése néhol dímbes-dombos, másutt pedig nagyon síma.

2. Legnagyobb részben magyar jobbágyság lakják, itt-ott azonban szerbekkel is keveredve; ez utóbbiak a vásárokon nagy kereskedést űznek. A lakosok számát a németek valamely nem túl régi betelepődése is szaporítja. A vármegye 8 mezővárost és 343 falut számlál.

3. Termékenységét tekintve az ország egyetlen más megyéjénél sem alábbvaló ez a vármegye: igen bőven termi tudniillik a gabonaféléket is és a bort is, amely utóbbi — ha erejét nézzük — aligha a legutolsó. Elegendő erdőségei vannak, amelyekben a lakosok sok jószágot tartanak. A vadállatok sem ritkák, de mivel mindenki számára engedélyezték a vadászatot, nem mindenütt lehet könnyen hozzájuk jutni.

4. Négy járásra osztjuk fel a vármegyét:

a) a pécsire, amely ezt a várost veszi körül eléggé tágas és részben hegyes-völgyes, részben pedig sík és kopár területével.

b) A siklói járásra, amelynek Siklós vára — róla majd lentebb szólunk — adott nevet; ez a vármegyének arra a részére terjed ki, amelyik a Dráva folyó mellett húzódik.

c) A baranyai járásra, amelyet az ugyanazon nevű várról neveztek el.

d) A Tolna vármegye felé fekvő hegy megett i (transmontanus) járásra.

5. Két városa van, amelyek a következők:

a) Pécs — latinul Quinqueecclesiae, németül Fünfkirchen — városa, amelyet azért neveznek így, mert valamikor ennyi egyház állott benne. Mások azonban inkább azt akarták mondani, hogy azért nevezték el így, mert a pécsi püspökség ötödik volt azon egyházmegyék sorában, amelyeket Szent István király alapított — máshonnet vezetik le tehát az elnevezést^(b). Azt is hallottuk, hogy ezen szent király korában Pente volt a város neve. Egyébként nem minden kiesség nélkül való székhelyet biztosít a püspöknek és a káptalannak. Az 1777. esztendőben elhunyt Klimó György püspök egy igen jól felszerelt könyvtárat alapított itt, amelyet meg is nyitott nyilvános használatra. Ez a művelt főpap a könyvtár mellett egy nyomdát is felállított, valamint malmot, amelyben papírost készítenek^(c).

b) Pécsvárad (Pécs-Váradja) a Duna mellett fekszik: ez egy gazdag prépostság, amely azonban kisebb is és kevésbé rendezett, mint az előbbi város. Azt mondják, hogy eredetét és kezdeteit az 1007. esztendőig vezetik vissza.

6. Siklós (Soklos) vára, még ha vannak más várak is, a leginkább méltó az említésre. Elégge jól megerősített építmény, amely Zsigmond király és császár itteni fogságáról nevezetes. Egy meredek hegyen épült s bár sokat veszített régi szépségéből, azt részben ismét visszanyerte Batthyány Károlynak, a Szent Római Birodalom hercegének a földesurasága alatt.

7. A vármegye mezővárosai a következők.

A baranyai járásban:

a) Boly;

b) Mohács, nem messze a Duna partjától: mellette szenvedett az 1526. esztendőben gyászos vereséget II. Lajos király, aki Csele falunál lováról lecsúsz, egy iszapos patakban nyomorultul elveszítette életét is. Az 1687. esztendőben a keresztények nagy veszteséget okoztak itt a pogányoknak. Mohács fekvését Istvánffy Miklós a Historia VIII. könyvében írja le.

c) Szekcső.

A siklói járásban:

a) Dárda vagyis Tarda mezővárost magyarok lakják, akik igen nagy igyekezetet fejtenek ki az állattenyésztésben. A múlt században az észéki hid védelmére jól megerősített hely volt.

b) Siklós mezőváros, amely az ugyanezzel a névvel jelölt vár mellett fekszik.

A pécsi járásban:

a) Magyar-Pécsvárad az ugyanazon nevű vár mellett. Van Német- és Rác-Pécsvárad nevű mezőváros is.

Nem szabad elmellőzni még a következő helyeket:

a) Harsány egy említést érdemlő hely, amely-

lyel szomszédos Nádasd falu: ebben a pécsi püspöknek egy várkastélya van.

b) *Patacs egy falu*, amelynek erdőségeiben az 1275. esztendőben Remete Szent Pál szerzetesei Bertalan pécsi püspök engedelméből monostort kaptak; ez volt az első monostoruk az országban. Némelyek itt keresik a régi sárospataki várat.

8. A főispáni méltóságot az 1777. esztendőben adományozták tolnai Festetics Pál grófnak, a méltóságos Magyar Udvari Kamara helyettes elnökének.

MEGJEGYZÉSEK:

a) A régi Baranya (vagy Borona) vár, amelyről lásd Béla király jegyzőjét, Anonymust (47. fejezet), valamint az 1478. évi 7. törvénycikkelyt.

b) Szegedi a „Magyarország azon királyainak törvényei és életrajza, akik Erdélyt birtokolták” című munkájában (lásd a 244. lapot) „A bajorok és karantánok megtérésének története” című munkája alapján kimutatja, hogy Pécs városa már a IX. század közepén is virágzott.

c) A törökök uralma alatt igen kegyetlen sorsa volt, míg végre csaknem teljesen elpusztítva visszakérült a mieinkhez Lipót császár uralkodása alatt: a keresztények az 1686. esztendőben foglalták vissza. Mostanra azonban ismét helyreállították. — Valamikor a magyarok, hogy kifejezzék, mekkora város, illetve milyen sok ember lakja, a következő szólásmondással éltek: „németnek Bécs, magyarnak Pécs”. Eből következtetni tudunk régi hírnevére és virágzó voltára is. Régi fekvését Istvánffy írja le művének 261. lapján. Sok püspöke volt, akik maguk is kitüntek az irodalom művelésében, de szerették is és bőkezű adakozóként támogatták a tudományokat. Közülük az alábbiak érdemelnek elsősorban említést: Kalán; Janus Pannonius, a XV. század leghíresebb költője; a másképpen Sbardelatusnak is mondott Dudich András, aki azonban a XVI. században elhagyta a római katolikus vallást és előbb Lengyelországba, majd pedig Morvaországba és Sziléziába távozott, s végül Wroclawban is érte a halál. A palástot, mint püspöki ékességet, amelyet a pécsi püspök birtokol, elsőként Kalán püspök kapta meg Rómában a XIII. században. Utódjai azonban, akik követték őt a püspöki méltóságban, nem éltek ezzel az előjoggal, míg végül Klimó György 1754. szeptember 1-jén oklevelet kapott Rómától, amellyel elnyerte ugyanazt a kiváltságot önmaga számára is és minden más püspök számára is, aki halála után követi majd őt a pécsi egyházmegyében. Volt a városnak egyeteme is, amelyet I. Lajos király alapított az 1364. esztendőben; az alapítást Orbán pápa erősítette meg. Kétezer-valahány ifjú foglalkozott itt tanulmányokkal, amikor a város dolgai rendben folytak; azt is mondják, hogy az 1526. esztendőben, ama végzetes mohácsi csatában háromszázan haltak hősi halált az egyetemi polgárok közül. Istvánffy pedig azt írja (lásd a XV. könyv

261. lapját), hogy néhány esztendővel ama végzetes háború előtt legkevesebb kétezer ifjú foglalkozott itt tanulmányokkal. Éltek itt néhányan azon művelt férfiak közül is, akik ahhoz a tudós társasághoz tartoztak, amely a XVI. század elején keletkezett Magyarországon. A vár, amely már az elmúlt korszakokban is a püspökök számára szolgált székhelyül, a meredek Mecsek (Metscherus) hegy lábainál épült; ezt Neslerode Ferenc helyi püspök állította helyre. A régi korokban a prédikáló barátok, valamint a benedekrendi és a pálos szerzeteseknek volt Pécsen rendháza. Jelenleg ferences, pálos, kapucinus és domonkos rendbéli atyák élnek a városban. Található benne közlevéltár és tartanak itt közgyűléseket is. A jezsuitákat Szécsényi György telepítette ide az 1694. esztendőben. Pécsen van eltemetve Magyarország egyik királya, Péter a Szent Péter egyházban, amelyet ő alapított (lásd Thuróczi Krónikájának II. részében a 41. fejezetet).

ZALA VÁRMEGYE

Zala vármegye – latinul *comitatus Szaladiensis*, németül *die Salader Gespenschaft* – egy erődített helytől, Szalától nyerte elnevezését^(a).

1. Fekvése kies, mégpedig a Balaton mellett hegyes-völgyes, más részén azonban teljesen sík s teli erdőségekkel, valamint vízállásos helyekkel. Hosszúsága csaknem húsz mérföldet tesz ki, szélessége azonban alig négy mérföldet: nyugat felől tudniillik részint Stájerországgal, részint pedig Szlavóniával érintkezik, majd innét az északi oldal felől Vas vármegye határolja, kelet felől pedig Veszprém vármegyéhez csatlakozik. Délről Somogy vármegye a szomszédja, északról pedig Baranya vármegye(!).

2. Leginkább magyarok lakják, akik közé azonban néhány, nyelvét és szokásait tekintve furaqatlan szláv és horvát is keveredett. A vármegye 539 falut és 29 mezővárost számlál.

3. Termékeny vidék s nem a legutolsó sem a szőlőművelés, sem a gabonatermesztés tekintetében, sem pedig a más fajta termények bőségét nézve. Szembetűnő, hogy elsősorban a Balaton tavának partja van sűrűn betelepítve szőlővel. Ugyancsak kiemelkedik a vármegye az állattenyésztést és a halászatot tekintve is. Egyébiránt ki van téve sok folyó áradásainak, amely folyók közül a fontosabbak a következők:

a) *Dráva*, amelyről fentebb, az általános részben már szóltunk valamennyit.

b) *Zala*, amely nyugatról keletre folyik és leginkább arról nevezetes, hogy a Balaton tavat – róla fentebb már megemlékeztünk – hozza létre.

c) *Mura*, amely hosszú kanyarokkal a régiék Sabariája felől érkezik ide és a Muraköz, vagy másképpen Csáktornya nevű félszigetet hozza létre. Ez a kies vidék valaha a Zrínyi család birtoka volt, jelenleg pedig az Althan családé.

4. A vármegye öt járásra oszlik, amelyek a következők:

a) *Kapornak szék nagyobb járása*, amely a Valicka pataktól kezdődik és messzire, a Mura folyóig terjed.

b) *Kapornak szék kisebb járása*, amely ugyanazon a helyen kezdődik, ahol az előbbi és a Zala folyóig terjed.

c) *Szántó szék járása*, amely a Zala folyótól a Lesencéig terjed.

d) *Tapolca szék járása*, amely az előbbi járás határainál veszi kezdetét és innét Alsóörs helységig, tudniillik a vármegye utolsó falujáig terjed.

e) *A Muraköz-szigeti uradalom járása*, amely korábban nem különült el ilyen módon: azelőtt ugyanis a Kapornak szék nagyobb járása alá foglaltatott ez az uradalom is.

5. A vármegyét legelsősorban az alábbi három erődítmény oltalmazta:

a) *Szala* egykor a rómaiak igen nevezetes erősege volt, most azonban csak egy kicsiny helység. Jelenleg is nevezetes azonban az apátsága, amely Szent Adrián tiszteletére van szentelve^(b). Magyar lakosok lakják.

b) *Kanizsa* – latinul *Canisa* – egy hírneves erődítmény volt, amelyet azonban Lipót császár parancsára az 1702. esztendőben a föld színével tettek egyenlővé. Ingoványos helyen állott, az ugyancsak Kanizsa nevű mocsaras folyó mellett, amely innét kilépve a Murába ömlik. Látjuk tehát, hogy minden oldalról mocsarak és nádasok vették körül, s ezért nehéz is volt ostromára felvonulni. A tavak ugyanis nem száradnak ki és a folyót sem lehet máshová elvezetni. Mostanra már annyira elpusztult minden erődítménye, hogy bizony a védművek legkisebb nyoma sem tűnnek a szemünk elé. Gyakran és ismételtén megostromolták ugyanis a törökök, sőt egy alkalommal el is foglalták.

c) *Csáktornya* – németül *Tschakathurn* –, amely a Csákok ama régesrégii nemzetségéről nyerte elnevezését, az előbbi vártól négy mérföld távolságra fekszik és hasonlóképpen minden oldalról mocsarak veszik körül. Egyébiránt híres a boráról, amely – úgy vélik az emberek – túlságosan édes volta miatt felér a tokajival. Elnevezését attól a Csák – vagy ahogyan a régiek írták, *Csach* nevű – királyi tárnokmestertől nyerte, aki az 1271. esztendő táján alapította^(d). Az elmúlt században a *Zrínyi* család birtokolta és díszítette fel a legnagyobb pompázatosság^(e).

6. Sok más vár is látható mindenfelé, közöttük a legtöbb híres és erős is. Neveik pedig a következők:

a) *Csobánca* a Balaton partján áll, a Tapolca szék járásában egy magas és kellemes hegyen, amelyet kies erdők és ligetek borítanak^(f). Esterházy herceg birtokában van. Szomszédos vele az a szőlőről nevezetes hegy, amelyik ontja a híres somlyói bort.

b) A régi építésű *Tihany* a Balaton tavának

egyik öblében, egy magas sziklán látható. Nem nagy vár azonban, alig száz várvédő befogadására alkalmas csupán. A pannonhalmi Szent Márton főapátság birtoka.

c) *Alsó Lindva* (*Lendva*) – németül *Limbach* (nem pedig *Lindau*, ahogy némelyek gondolják) –, ez a szintén régi építésű vár a tó partjától kicsit távolabb fekszik. Felső Lindva (*Superior Lindva*) Vas vármegyében van. A múlt század elején telepedett itt meg néhány atya a jezsuita rendből, hogy a vallás dolgát előmozdítsák, s rövid idő múltán igen sok helyre küldtek is szerzeteseket. E város a Bánffy grófok származási helyeként ismeretes^(g), akik azonban már valamennyien kihaltak. Jelenleg a királyi bőkezűség herceg Esterházy Pál fényes uradalmához csatolta.

d) *Fenekvár* Szigligeten túl, egy alacsonyabb helyen van. Láthatók itt a rómaiak egy tágas kőklóniájának a romjai is.

e) *Sümege*, amely egy kies hegyecskén áll, szintén híres volt egykor és védművek is erősítették – ezek jelenleg már nincsenek meg. A veszprémi püspökök örökös birtoka. Padányi Bíró Márton egy nagyszerű épületet emelt itt; ebben is van eltemetve. A *Topographia* magni regni Hungariae szerzője Somogy vármegyéhez sorolja ezt a helyet.

f) *Sztrigó* (*Srtidó*) vára az Ernest család kihaltása után a Szent Koronára szállott (lásd Ferdinánd VI. törvényének 43. cikkelyét).

7. Több mezővárosa van ennek a vármegyének annál, hogy vagy nagyságuk, vagy kicsiny voltuk miatt mindegyiket szükségesnek ítéljük megemlíteni. A nevezetesebbek a következők:

a) a kiváló erődítményekkel ellátott, a Dráva és a Mura összefolyásánál elhelyezkedő *Légrád* jelenleg is nevezetes mezőváros. Lakosai részint révszék, részint pedig földművesek^(h).

b) *Lövőt* helyzetének rendkívül alkalmas volta teszi híressé. Kapornak szék nagyobb járásában fekszik, közel a Zala folyóhoz, s ott áll várkastélya is, amely kiválóan alkalmas a lakosság megvédésére.

c) A Zala folyó melletti, némelyek által Szalával (*Szaladinum*) is mondott *Egerszeg* valamikor falakkal rendelkezett, ezeket azonban a törökök pusztítása semmivé tette⁽ⁱ⁾. Ugyanabban a járásban fekszik, lakosai magyarok.

d) *Tapolcának* van egy kénes forrása, amely elsősorban fürdő céljára alkalmas; sőt a veszprémi püspöknek egy igen szépen megépített házával is büszkélkedik^(j). Róla kapta nevét a Tapolca szék járása.

e) *Szigliget* (*Szegliget*), a Lengyel család tagjainak a birtoka, egy mérföld távolságra fekszik *Csobánctól*. A Balaton partján épült, hasonló, ámde kiesség tekintetében sokkal-sokkal kívánatosabb hegyen^(k).

f) *Sztrigó* – másképpen *Stridonia*, *Stridovia*, vagy *Strigova* –, ahogy némelyek hiszik, Szent Jeromos szülőházája, a Mura félszigetén épült fel.

g) *Ráckanizsa és Desznia*, ez a mostani két mezőváros a Mura folyó mellett, ki van téve a gyakori árvizeknek.

h) *Ormosd és Polstrau (Palastravium)* mezővárosok régi építményeknek és várnak a romjait tárják szemünk elé. Az előbbiben a ferenceseknek van egy monostora.

i) *Újzrínyivár – Novi Zrin*, vagy *Novum Serinium* – ma kicsiny falu, a múlt században azonban kiváló katonai erődítmény volt, amelyet a Zrínyi-nemzettség átépített a Mura és a Dráva összefolyásánál⁽¹⁾. *Ózrínyivárt (Vetus Zrinium)* az Unna folyó mellett, Horvátország határainál kell keresni. Újzrínyivárt az 1664. esztendőben foglalta el és tette a föld színével egyenlővé a pogány. Kevéssel később siralmas halált halt Zrínyi Miklós, ama nagy hős is, akit egy vadkan sebezett meg, amidőn vadászattal töltötte idejét.

k) *Keszthely (Keszthelyinum)* Szigliget hegynek lábainál, a Szántó szék járásában egy nem hírnév nélküli mezőváros. A Festetich-féle uradalomhoz tartozik.

l) *Szalavár (Szalavarinum)* mezőváros a Zala folyó mellett, ugyanabban a járásban, mint az előbbi. Valamikor volt egy erős vára, amely a vármegyének is nevet adott.

m) *Csobánc (Chobantz)*, egy várral bíró kicsiny mezőváros, amely meredek hegyen épült, nem messze a Balaton tavától, a Tapolca szék járásában.

n) *Szentgrót* a Szent Gothárd tiszteletére szentelt templommal a Szántó szék járásában. Nem szabad összekeverni azzal a Szentgothárddal, amely Vas vármegyében van.

o) *Kapornak (Kapornakium)* a Kapornak szék kisebb járásában: a benedek-rendiek régi, híres Szent Üdvözítő apátsága, amelyben volt az ország levéltára is.

p) *Szécsisziget (Szechi Sigethum)* mezőváros ugyanabban a járásban, mint az előbbi: egy gabona- és szőlőművelésre egyaránt alkalmas termőfölddel bíró mezőváros.

q) *Enyere*, ahol a pálosok Szűz Mária tiszteletére szentelt, Enyere Tamás és János által alapított monostora állott^(m).

r) *Soora* mezőváros.⁽ⁿ⁾

s) *Páka és Kigyós* valaha erődített vár volt.^(o)

t) *Bolondvár és Lak (Laccum)*: Balaton mellett épült várak.^(p)

u) *Rajki prépostság*: az 1239. esztendőben alapították a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére a Bánffiak és adományozták a premontraiaknak^(r).

x) *A zselici Szent Jakab apátság*, amelyet – mint mondják – az 1064. esztendőben alapított Acha nádorispán, a benedek-rendiekhez tartozik^(s).

y) *A benedek-rendiek Szent Kereszt apátsága* a Mura folyó mellett.

z) *Almád és Csatár*: két apátság, amely hasonlóképpen a benedek-rendieké.

aa) *A jezői monostort* az 1453. esztendőben alapították a pálosok számára.

8. A vármegyének van két savanyúvíz-forrása: az egyik Füreden, a másik pedig Kékkúton. Mindkettő alkalmas ivásra is és fürdés céljára is; az utóbbi azonban értéktelenebb és kevesebb az előbbinél.

9. A főispáni méltóságot ab Althan Mihály János, a Szent Római Birodalom grófja nyerte el örökös joggal a felséges császártól.

MEGJEGYZÉSEK:

a) Némelyek inkább a Zala folyótól akarják ezt a nevet eredeztetni, amely keresztül folyja az egész vármegyét. Szala egyébiránt vár volt egy magas és szőlővel betelepített hegy lábánál. Úgy gondolják, hogy e vár alapjait I. vagy III. Béla király rakta le.

b) Az 1718-ban megjelent *Topographia magni regni Hungariae* című munka szerzője Somogy vármegyében keresi ezt a helyet.

c) Erről az erődítményről vette nevét a háborúban és békében egyaránt híres Kanizsai nemzetiség, amely már két évszázaddal ezelőtt kihalt. A vár Kanizsai Orsolya révén került Nádasdy Tamás birtokába. Orsolya azonban átengedte később Kanizsát II. Miksa császárnak, akitől helyette megkapta Borsmonostora mezővárosát. Az 1600. esztendőben török uralom alá került és csak 1690-ben szabadult fel alóla. Mindezt pedig az erődítményről Istvánffy Miklósnál olvashatjuk (lásd a *Historia XXXI.* könyvét az 1601. esztendőnél).

d) A XV. és a XVI. században az Ernest család birtokába tartozott, e család kihaltával pedig a Szent Koronára szállott. Lásd I. Ferdinánd VI. törvényének 43. cikkelyét.

e) Az épületeken és a különféle török fegyverektől ragyogó kerteken (!) kívül volt itt egy sok-sok könyvel ékesen felszerelt könyvtár és különlegesen szép képeket is lehetett látni. Mindezt ékesszólóan leírja Jakob Tollius úti levelében, a 240. lapon. A vár alatt fekvő mezőváros a ferences-rendi szerzeteseknek nyújtott lakóhelyet, a mezővárostól pedig kicsit távolabb lévő hegyen a pálosok éltek.

f) A *Topographia magni regni Hungariae* szerzője, valamint Turóczi László is Somogy vármegyéhez sorolja ezt a várat.

g) A XV. században a Limbachi hercegeket nevezték róla.

h) *Zrínyi-birtok* volt Miksa II. törvénye szerint (17. cikkely, 5. §).

i) I. Ferdinánd császár uralkodása alatt az egri püspök birtokolta Novával együtt (lásd Ferdinánd V. törvényének 24. cikkelyében a 2. §-t).

j) A Székesfehérvár és Kanizsa várát megszállva tartó törökök betöréseinek az elhárítása végett föld-

ből felhányt sáncokkal erősítették meg, mint ahogyan Tüskevárt is. A *Topographia magni regni Hungariae* (Bécs, 1718.) szerzője mindkét várat Somogy vármegyéhez sorolja.

k) A *Topographia magni regni Hungariae* gyakran említett szerzője és Turóczi László is Somogy vármegyéhez sorolja ezt a mezővárost. A vele szomszédos Badacsony nevezetű hegy bőven termi a nemes borokat. A valamikor nem minden hírnév nélkül való Fonyód szintén nem messze fekszik innét és Somogy vármegyéhez tartozik (lásd I. Ferdinánd XX. törvényének 55. cikkelyét).

l) Szépen leírja ezt a mezővárost Valvassor a *Caroliola* című munkájában (IV. kötet, 12. könyv).

m) Lásd Kaprinayt a *Historia diplomatica* II. részének 255. lapján, valamint Turóczi Lászlót az *Ungaria* című művének 24. lapján.

n) Tubero említi a *Commentaria rerum sui temporis* című munkája 4. könyvének 4. §-ában. Másnéven talán Csurgónak (Chorgo) nevezték (lásd I. Ferdinánd VI. törvényének 6. cikkelyét).

o) Lásd Thuróczi János Krónikájában a IV. rész 33. fejezetét.

p) Istvánffy, XXXIII. könyv, 797. lap.

r) Lásd Turóczi László *Ungaria* című munkájában a 24. lapot.

s) Turóczi László idézett műve, 24. lap.

t) Turóczi László idézett műve, 24. lap."

MÉSZÁROS BALÁZS–TÓTH PÉTER

BALÁZS MÉSZÁROS–PÉTER TÓTH: COMPEDIUM HUNGARIAE GEOGRAPHICUM. DIE BESCHREIBUNG VON SÜD-TRANSDANUBIEN.

Ungarns historische und geographische Beschreibung machten sich von der Mitte des 16. Jahrhunderts ab bis zum letzten Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts – die ausländischen Autoren ungerechnet – in erster Linie evangelische Intellektuelle, dann von der Jahrhundertwende bis zu den 30-er Jahren des 18. Jahrhunderts hauptsächlich jesuitische Gelehrte zur Aufgabe.

Am Ende des 17. Jahrhunderts wurde innerhalb jeder großen Religion die fachgemäße Erforschung der Kirchengeschichte begonnen, zuerst das systematische Sammeln von Angaben, denn die darauf beruhende wissenschaftliche Bearbeitung des Themas. Die weitreichende, Verschiedenes umfassende Kirchengeschichte hatte so viele politische, heimatkundliche, bildungsgeschichtliche und literarische Angaben gesammelt, daß auf dieser Grundlage die Absonderung der Geschichte, der Heimat- und der Staatenkunde zusammen mit der Geographie, sowie die *historia litteraria* erfolgen konnte.

Aus den kirchlichen Rahmen führte aber parallel mit der Geschichtsschreibung auch ein anderer Weg – durch das Schrifttum der Heimat- und Staatenkunde – zur weltlichen Wissenschaftlichkeit und Aufklärung. Die Richtungsnahme war eigentlich geographischer Art, aber umfaßte auch eine Reihe anderer, angrenzende Kenntnisse. Zum Teil war es von den gegebenen örtlichen Verhältnissen zu verstehen. Das Land mußte ja wiederaufgebaut werden. Die Regierung, der adelige Grundherr, der Bürger waren alle prinzipiell daran interessiert, die Gegebenheiten möglichst am klarsten zu sehen. Umso mehr, daß sie nicht einmal auf den nördlichen Randgebieten bekannt waren. Die von den Türken neulich zurückeroberten großen mittleren und südlichen Gebiete mußten eben wissenschaftlich wiederentdeckt werden. Diese Bestrebungen erreichten aber schon nicht

durch die Tätigkeit der Jesuiten, sondern durch die jener evangelischen Intellektuellen, die während ihrer Studien an deutschen Universitäten die Zielsetzungen und modernere Methoden der sogenannten „staatenkundlichen“ Schule kennengelernt hatten, ein höheres wissenschaftliches Niveau.

Der Bahnbrecher und wichtigster Vertreter der heimischen Staatenkunde war Mathias Bél von halb ungarischer, halb slovakischer Abstammung, der gleichzeitig einer der bedeutendsten Gelehrten der Epoche war. Die ersten fünf Bände seines Hauptwerkes, der *Notitia Hungariae novae historico-geographica* sind zwischen 1735 und 1742, als Ergebnis von zwanzigjähriger Arbeit, nach vielen Schwierigkeiten erschienen. Die übrigen blieben nach dem Tod von Bél in Manuskript. Trotzdem gilt das Werk als das bedeutendste heimische wissenschaftliche Unternehmen der Zeit. Es faßt Ungarns universale Staatenkunde zusammen, gessammelt die Angaben von Vergangenheit und Gegenwart, Geographie und Volkskunde, Politik und Wissenschaft. Bél rief von seinen Söhnen, Schülern, Freunden, wissenschaftlich interessierten Lehrern einen weiten Kreis von Mitarbeitern ins Leben. Die große Tradition, die Mathias Bél und seine Schule hervorbrachte, lebte im Gebiet der Heimatkunde und Geographie auch nach seinem Tode weiter. Er erschuf aber ein anderes, großes, mit der *Notitia* vergleichbares wissenschaftliches Werk nicht mehr. Nach dem Text von Bél erschien die kleine ungarische Geographie, das *Compedium Hungariae geographicum*, das hauptsächlich zu Unterrichtszwecken diente, und auch später mehrmals (1767, 1777, 1779) ausgegeben wurde.

Die Verfasser wollen die heimatkundliche Forschung befördern, wenn sie die Komitate Somogy, Zala, Tolna, Baranya beschreibenden Kapitel dieses Werkes hier in ungarischer Sprache veröffentlichen.

BALÁZS MÉSZÁROS-PÉTER TÓTH:
COMPENDIUM HUNGARIAE GEOGRAPHICUM. OPIS JUŽNÉHO ZADUNAJSKA

S historickým a geografickým objasnením Maďarska od uprostred XVI. storočia do konca XVII. storočia – nehovoriac o zahraničných autoroch – sa zaoberala najmä evanjelická inteligencia, od prelomu storočia do roku 1730 najmä jezuitski vedci. Na konci XVII. storočia sa začína v každom dôležitom nábožentseve organizované a odborné spracovanie histórie cirkvi, najprv systematický zber a potom ich vedecké spracovanie.

S veľkou náročnosťou vykonané historické spracovanie cirkvi zhromaždil toľko politických, vlastivedných, kultúrnych, literárnych údajov, že na základe tých na nasledujúcom stupni sa mohol začať už separovanie dejepisu, zemepisom sa spájala valastia, mešťanstvo boli zainteresovaní, aby čím hlbšie poznali danu skutočnosť. A to aj preto lebo tie neboli známe ani na severozápade. A tým, kde od Turkov dostali naspät veľké centrálné a južné územia museli znova vedecky spracovať. Na vedecku úroveň sa táto snaha dostala sa už nie vďaka jezuitskej inteligencii,

ale vďaka evanjelickej inteligencii, ktorí študovali v nemeckých školách, a tam sa zoznámili s cieľmi tzv. „staatenkundskej školy a jej modernou metodikou.

Významným domácim vedcom vedy o štátu bol napoly Slováčik, napoly Maďar Matej Bél. Jeho hlavné dielo *Notitia Hungariae novae historico-geographica* vyšlo po veľkých ťažkostiach roku 1735 až 1742, a to len prvých päť zväzkov. Ostatné zostali v rukopise kvôli smrti Bélu. Dielo i tak je najdôležitejším dielom tohto času. Je to univerzálne objasnenie Maďarska, opis minulosti a súčasnosti, súhrn zemepisných, folklórnych, politických a ekonomických údajov. Bél vytvoril vedecký okruh, jeho spolupracovníkmi boli jeho synovia, študenti, priatelia, profesori. Matej Bél a jeho škola vytvoril veľkú tradíciu, a táto tradícia na poli vlastivedy a zemepisu žil aj po smrti Bélu. Až také významné dielo, ako *Notitia* sa mu už nepodarilo napísať. Na základe textu Mateja Bélu vyšlo v roku 1753 malá maďarská zemepisná učebnica, s názvom *Compendium Hungariae Geographicum*, a ktorá neskoršie bola ešte pár krát znova vytlačená (1767, 1777, 1779).

Autori chcú pomákať vlastivednému lokálnemu bádamu s tým dielom, keď podajú maďarsky preklad kapitol, ktoré sa zaoberajú sa stolicami Somogy, Zala, Tolna a Baranya.

BALÁZS MÉSZÁROS-PÉTER TÓTH
COMPENDIUM HUNGARIAE GEOGRAPHICUM. PRISKRIBO DE SUD-TRANSDANUBO.

Historian kaj geografian informon de Hungario de la mezo de XVI-a jarcento ĝis la fino de XVII-a jarcento donis ĉefe la la luteranaj intelektuloj, ne kalkulte la eksterlandanojn, kaj post la 1730-aj jaroj longtempe la jezuitoj. Je la fino de XVIII-a jarcento komencis en la kadro de la ambaŭaj religioj la pli organizita kaj faka ago de la ekleziohistorio antaŭ la kolekto de indikoj kaj poste la scienca prilaborado. La vastpretenda kaj ĉionilata ekleziohistorio akumulis tiom politikaj, patrujonaj, kulturaj kaj literaturaj indikoj ke povis komenci la disigo la historio, la geografio kune la patruj- kaj ŝtatkona kaj historia literaturo.

El la eklezia kadro kondukis du paralelaj vojoj la historia literaturo kaj la patruj- kaj ŝtatkona literaturo al la sekulara scienco kaj al klerismo. La direkto estis ĝustirade geografia sed ĝi leŭvicigis multajn konojn limitajn. Post la turka erao la landon devis rekonstrui tiel interesis la regimo, la bienuloj kaj la burĝoj donitacojn de la lando des pli, ĉar tiuj estis ankaŭ malbone konitaj en la nordokcitaj partoj de Hungario. Oni devis denove science malkovri la centrajn – de la turkoj antaŭ nelonge okupitajn partojn. La sciencajn jam ne la jesuitoj faris, sed la luteranaj intelektuloj, kiuj ekkonis la moder-

najn metodojn de la germana ŝtatkona skolo dum siaj universitataj jaroj. La pioniro kaj la unua reprezentanto de tiu ŝtatkona skolo estis Matiaso BÉL, duon hungara-duon slova kaj la plej grava enlanda scienculo. Lia plej grava verko estis *Notitia Hungariae novae historico-geographica*.

(Novaj historiaj kaj geografiaj notoj de Hungario), kaj aperis la unuaj kvin volumoj inter la jaroj 1735 kaj 1742 post multaj malfacilaĵoj. Aliaj partoj de la verko post la morto de BÉL restis en manuskripto, sed tiel la verko estiĝis la plej grava scienca laboro de nia patrolando. La verko konkludis kolektite la indikojn de ĉiama kaj pasinta historio, geografio, etnografio, politiko kaj ekonomio.

Matiaso BÉL organizis vastan laborbrigadon el siaj knaboj, disciploj, amikoj kaj profesoroj. BÉL kaj sia skolo kreis grandan tradicion, kiu funkciis post sia morto, sed ne povis fari tiel grandan laboron, kiel la NOTITIA estis. Laŭ la tekstoj de BÉL aperis en jaro 1753 la malgrandan hungaran geografian libron, ĉefe por la cielo de la instruado, kiun oni eldonis multfoje (1767, 1777, 1779).

Ni volas helpi la laboron, kaj la esploradon kiam ni eldonas hungarlingve la partojn de la *Notitia* pri la departementoj Somogy, Zala, Tolna kaj Baranya.